

Azerbaycan Bayrağı

Prof. Dr. Nesib L. Nesibli, Ankara Üniversitesi, DTCF

Bayrak milletin ve devletin en önemli simgesidir; geçmişin önemli kodlarını içinde barındırır. Bu geçmiş ne kadar bayrakta tecelli ederse bayrak da o kadar anlam kazanır.

Azerbaycan Türklerinin ve devletinin bayrağı bu niteliğine göre dünyanın millet/devlet bayrakları arasında önemli anlamda seçilir. Bu bayrak aynı zamanda Azerbaycan'ın son 120 yıllık dramatik geçmişinin, özellikle siyasi düşüncesindeki tarihî gelişmesinin bire bir yansımasıdır.

Azerbaycan Hükümeti, 9 Kasım 1918 tarihli kararnamesi ile “yeşil, kırmızı ve mavi renklerden, ağ ay ve sekiz köşeli yıldızdan oluşan bayrak milli bayrak kabul edilsin” diye devlet/millet bayrağını resmileştirdi.¹ Bu bayrak 28 Nisan 1920 tarihine kadar bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devlet bayrağı oldu. Kuzey Azerbaycan'ın ikinci defa Rusya tarafından istila edilmesiyle millet/devlet bayrağı da yasaklanmış değerler arasında yerini aldı. Sovyet Azerbaycan'ın (1920-1991) dayatılmış kırmızı bayrağı Sovyet/Rusya bayrağının az değiştirilmiş şeklinden başka bir şey değildi. Bundan dolayı bu bez parçasını halkın bilinçli kesimi hiç bir zaman milli değer olarak kabul etmedi. Örnek olarak bir hazin hikâyeyi kısaca anlatmakta yarar vardır. Üç renkli milli bayrak 28 Mayıs İstiklal gününde (1957) Bakü'deki Kız Kalesi'nin üstünde bir süre dalgalanmıştır. Bu işi Cahid Hilaloğlu adlı bir Azerbaycan vatandaşı başara bilmişti. Bu cesur davranışından dolayı, Sovyet rejimi Cahit Hilaloğlu'nu 10 yıl hapis cezasına çarptırdı. Üç renkli milli bayrağın yeniden kabulünden ve Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığının yeniden kazanılmasından birkaç ay önce Hilaloğlu, KGB'nin düzenlediği otomobil kazasında hayatını kaybetti.²

Sovyet Azerbaycan'ı dışındaki siyasi muhaceret milli bayrağı maddi ve manevi değer olarak yaşattı. İkinci Dünya Savaşı dönemi milli bayrak, Azerbaycan lejyonu tarafından milli sembol olarak kabul edildi. Lejyon işareti olarak milli bayrak askerlerin kol ambleminin üzerinde yer aldı. Ankara'daki Azerbaycan Kültür Derneği (1949'dan itibaren) milli bayrağın unutulmasına izin vermemiş, bütün yayınlarında bayrağın tasviri bulunmuştur. Azerbaycan Kültür Derneği'nin koruduğu bayrak, Ağustos 1992'de Ankara'da Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçiliğinin resmî açılışında elçilik binasının üzerinde göklere çekilmiştir.

5 Şubat 1991'de kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bayrağı Hakkında Yasası'nda belirtildi: Azerbaycan Cumhuriyeti devlet bayrağı Azerbaycan Devleti'nin egemenliğinin simgesidir. Diğer maddelerde bayrağın tasviri yer almıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 17 Kasım 2009 tarihinde imzaladığı kararnameye göre, her yıl 9 Kasım tarihinin, Azerbaycan'da "Devlet Bayrak Günü" olarak kutlanmasına karar verilmiştir. Böylece, millet bayrağı bağımsız devletin resmî simgesine dönüştü. Aynı üç renkli bayraktan esinlenerek Güney Azerbaycan milli hareketi kendi benzer bayrağını oluşturdu. Şekilce farklı olsa da mahiyet bakımından aynı milli doktrini ifade etmektedir: Türklük, Çağdaşçılık ve İslamiyet.

¹ Azerbaycan Merkezi Devlet Arşivi, fond 894, siyahı 1, iş 25, v. 142.

² *Türküstan* (Bakü), 29 Mart-4 Nisan 2015.

Milli doktrin 1905’de görkemli fikir adamı Ali Bey Hüseyinzade-Turan tarafından formüle edildi. Hüseyinzade, *Hayat* gazetesinde yayınladığı *Bize hangi ilimler lazımdır?* makalesinde “Türk kanlı, İslam imanlı, Frenk kıyafetli olalım!” doktrinini gerekçelendirdi, diğer eserlerinde onu daha da zenginleştirdi. Olağanüstü bir başarıyla ifade edilen bu formül, milliyetçi kesim tarafından millî doktrin olarak kabul edildi. Osmanlı Devleti’nde siyasi Türkçülük kısa bir süre sonra bu formülü kendine temel alarak, küçük bir değişiklikle (“Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak!”) kendi sloganına dönüştürdü.

Ali Bey Hüseyinzade-Turan’ın formüle ettiği milli doktrin mevcut düşünce akımlarını içermekte idi. 1905’de başlayan milli yükseliş dönemine kadar milli düşünce hayatı uzun ve meşakkatli bir yol kat etti.

Bayraktaki Türkçülük

Azerbaycan Hanlıkları birbirini takip eden süre içerisinde 19 yy. başlarından itibaren Rusya’nın işgaline uğramış, Kacarlar’ın iki kez savaşıyla (1804-1813 ve 1826-1828) bu toprakları geri alma çabaları da olumsuzlukla sonuçlanmıştır. Azerbaycan tarihinde bir facia gerçekleşmiş, bağımsız hanlıklara bölünmüş Azerbaycan, Romanov Rusya’sı ve Kaçar İran’ı arasında ikiye bölünmüştür. Konumuz bakımından önemli olduğundan bu olayın Azerbaycan’ın ulus-devlet aşamasına girmeden önce gerçekleştiğini belirtmemiz gerekmektedir. Kuzey Azerbaycan eliti aniden kendini etnik, kültürel, dinî, tarihî geçmiş bakımından ülkesinden tamamen farklı olan Rusya İmparatorluğu’nda bulmuştur.

Rusya’daki Pan-Slavizm akımı güçlendikçe, Ruslaştırma baskısı arttıkça Rus olmayan milletlerde milli bilinçlenme süreci güçlendi. 19. yy. son çeyreğinde artık Kuzey Azerbaycan toplumsal düşüncesinde Ahundzade dönemi (bu konuya dönecek) bitmiş, kültürel uyanış için hazırlanan zemin üzerinde yeni aşama başlamıştı. Bu aşamayı, Hasan Bey Melikzade Zerdabi’nin (1842-1907) ismiyle başlatıp *Zerdabi dönemi* diye tanımlamak mümkündür. Artık *Ekinçi* (Çiftçi) gazetesi yayın hayatına başlamış (1875), İsmail Bey Gaspıralı’nın Rusya Türkleri arasında "dilde, fikirde, işte birlik!" formüle edilmiş, "*Biz kimiz, nereden gelip nereye gidiyoruz?*" sorusu gündeme gelmiş, buna çeşitli yanıtlar vermeye başlanılmıştı.

Artık ileri yaştaki Mirza Feteli Ahundzade’nin kötümserliğini ve çelişkilerle dolu yeteneğinin yerini, Zerdabi’nin samimi ve somut ifade edilmiş meramı, temsilcisi olduğu halkın sorunlarını çözmeye yönelik enerjisi ve iyimserliği aldı. Ahundzade’nin ‘El çek [Düş] yakamızdan!’ şeklindeki tepkisine şöyle cevap vermişti: “...yetki sahibisiniz, görüldüğü kadarıyla, dinlenmek istiyorsunuz. Allah rahatlık versin, ancak öyle düşünmeyin ki, halkın aydınlanması bir makale veya piyesle mümkün olacak iştir. Hayır, burada görülecek iş son derece çöktür.”³ Rus hâkimiyeti altında bulunmasından memnun olduğunu ifade eden Ahundzade’nin konformist tutumunun aksine Zerdabi, tarihsel ve çağdaş gerçekliği ortaya koydu.

Güney Kafkasya’da yaşayan Türklerin dilinin Osmanlı’daki resmî dilden ‘kökünden farklı’ olduğunu iddia eden Mirza Feteli Ahundzade’den farklı olarak Zerdabi şöyle yazıyordu: “Doğrudur, Osmanlı’da konuşulan dil, bizim dile uymuyor, ancak onların pek öyle farkı yoktur ki birinden ötekisine tercüme etmek ihtiyaç olsun.” Zerdabi başlıca farkı, Osmanlı’daki resmî ve edebi dile Arapça, Farsça ve başka dillerden alınmış çok sayıda kelimelerin bulunmasıyla

³ Nesib Nesibli (ed), *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, Ankara: Berikan, 2017, s. 16-17.

açıklıyordu. Zerdabi'nin Osmanlı'ya genel yaklaşımı da farklıdır. Onun hiçbir yazısında Osmanlı'ya yabancı, lakayt yaklaşım yoktur.

Ekinçi gazetesi, millî bilincin oluşması için ön şart olan 'biz - onlar' ikiliğini ortaya koymaktadır. Onun için 'biz', Kafkasya Müslümanlarıdır, Doğu coğrafyasıdır. Bu Müslümanlar, 'kendi Türk dilimizi' konuşuyorlar ve Kafkasya'nın en fazla nüfusa sahip halkını oluşturuyorlar. 'Onlar' ise Kafkasya'daki Hıristiyanlardır ve gün geçtikçe gelişme kaydediyorlar.

Ekinçi'nin yayınlanmasına son verildikten kısa süre sonra, 1879'da Tiflis'te *Ziya* adlı gazete çıkmaya başladı. Gazetenin sahipleri, Tiflis'te matbaa kurmuş olan Seid ve Celal Ünsizade kardeşlerdi. Genelde dini konulardan bahsedilen bu gazete kapatıldıktan (1881) sonra onlar, *Ziya-yi Kavkaziyye* gazetesini yayınladılar (1881-1884). Kardeşler bu gazetenin yanı sıra *Keşkül* adlı haftalık dergi de yayınlamaya başladılar. Bu süreli yayınlardaki yazılar, iki konuyla sonraki araştırmacıların dikkatini çekecekti. Bunların birinci özelliği, Azerbaycan'da kullanılan yerli edebi Türkçeyi Osmanlı Türkçesine yakınlaştırmaktan ibaretti. Ünsizade kardeşlerinin yayınlarının ikinci özelliği ise bunların kimlik arayışını ortaya koymasıydı. *Keşkül* dergisinin 14 Kasım 1890 tarihli 115. sayısında çıkan *Avam Dolaşmak, Rüya Görmek Mi Dedin?* başlıklı makale, sonralar araştırmacıların örnek gösterdikleri kaynak olmuştur. Tiflis garında 'keçisakallı bir yabancı, başında koca külah, omuzunda keçe, kalçasında yarım arşınlık hançer asılı olan makale yazarından saf Türkçesiyle' milliyetini soruyor. Yazarın, Müslüman olduğunu söylemesi yabancıyı ikna etmiyor. Onun ısrarları karşısında yine kendini Müslüman sayan adam şöyle düşünüyor: "Ben hangi milletten olduğumu biliyor muyum? Bizim molla veya din hocası acaba biliyor mu?" Yabancı onun sustuğunu görünce izah etmeye başlıyor: "Arap, Fars, Türk, Hint, Afgan ve diğerleri – bunların hepsi Müslüman, ancak her birinin milliyeti ayrıdır." Daha sonra da bu yabancı kendi dininin Katolik [Hıristiyan], milliyetinin İtalyan olduğunu söylüyor. Millî kimliğini bilmeyen Müslüman, yine de "...ayıp da olsa dürüstçe arz etmem lazım: ben ne milletten olduğumu bilmiyorum." diyor. Millî bilinci olmayan bu adamı bırakmayan yabancı, milliyetin özelliklerini, ne olduğunu açıklamaya çalışıyor. Milliyet kavramından habersiz olmayı 'avamlık' (cehalet) sayan söz konusu yabancı, bu adamın milliyetini ona izah ediyor. O, şunu açıklıyor ki Ruslar'ın ve Gürcüler'in sizlere 'Tatar' demelerine rağmen siz Tatar değilsiniz, "sizin diliniz, âdetiniz, huyunuz Tatarlardan başkadır." Söz konusu yabancı, millî bilinçten yoksun bu 'koca külahlı' Müslüman'a milliyetinin 'Azerbiyca' olduğunu söylüyor. Üstelik Aras'ın öteki yakasında da aynı 'Azerbiyca taifesinin' bulunduğunu ekliyor. Bu sözlerden etkilenmiş bilinçsiz adam şuna karar veriyor: "Bundan böyle mollaları, din hocalarını bıktırarak, ...neden bize bu hususlardan bilgi vermediklerini soracak."

Keşkül dergisinde kimlik arayışlarına yönelik olarak yayınlanan yazılar arasında Mehmed Şahtahtlı'nın (Mehmed Ağa Şahtahtinski) bir makalesi de dikkat çekmektedir. 'Biraz da kendimizi konuşalım ki Azerbaycan Türkleriyiz' çağrısı yapan yazar, etnik birliğin yakın tarihi ve mevcut durumu hakkında ilginç görüşler dile getiriyor: "Biz Azerbaycan Türkleri, Rus istilasından önce şimdiki Güney Kafkasya'nın bağımsız ve tek sahibiydik. İran, biz idik. Şimdiki zamanda nüfus sayısına göre, Kafkasya kavimlerinin hepsinden fazla olanı yine biziz. Ve hamdolsun, servet ve kudrete göre komşularımızın hiçbirinden eksik değiliz. Bununla birlikte, nasıl olmuşsa olmuş ve biz şimdi bilim ve eğitim açısından Kafkasya milletlerinin geride kalanı olmuşuz." Yazar, 'bazı kasıtlı, kötü niyetlilerin iddialarının aksine' bu geri kalmışlığın, bizim milletin daimi özelliği olmadığını düşünmektedir. Mehmed Şahtahtlı, komşulara oranla ortaya çıkan geriliği gidermenin tek yolunun, bilim ve eğitime dikkat göstermekten ibaret olduğunu belirtiyordu. Yazar, aynı makalede Osmanlı Türkçesiyle

Azerbaycan Türkçesi (bazen de ‘Azerbaycan dili’ ifadesini kullanıyor) arasında mukayese yapıyor ve bunları aynı dilin değişik lehçeleri kabul ediyordu: “Bizim dil ile Osmanlı dili bir dildir. Aralarında olan fark, ancak lehçe veya avam deyiimiyle yüzeysel farktır.” Şahtahtlı, mukayese olarak Almanca ile Fransızcadaki farklı lehçeleri örnek gösteriyordu. Osmanlı Türkçesinin farklı özelliği olarak o, Arapça ve Farsça kelimelerin fazlalığını, ayrıca bu yabancı dillerin gramerlerinin Türkçeyi etkilemesinden rahatsız olduğunu kaydediyordu.⁴

Azerbaycan’da Türklük fikrinin doğuşunu, 19. yy’ın sonlarında Bakü’de, millî fikir hayatına yön veren bir diğer önemli şahsiyet – Ahmet Bey Ağayev (Ağaoğlu, 1869-1939) örneğinde izlemekte yarar vardır. Ahmet Ağayev’in *Bizim Milliyetçiler* başlıklı makalesi, hem dönemin, hem de yazarın kendisinin ideolojik ve siyasi haleti ruhiyesini yansıtmak açısından önemlidir. Yazara göre, “Milliyetçilik kendi kendiliğinde saygıya layık, hatta muhteşem bir olaydır, çünkü halkların yaşamında bir zarurettir. İnsanlığın evrimi tarihinde, milliyetçiliğin dinden sonra insanın ikinci büyük aşaması olduğunu bile düşünüyorum. Milliyetçilik, tarihte en büyük kahramanlıkların nedeni olmuş, yine de olacaktır. O olmadan, birçok halk yabancıların zulmü altında inlemeli olacaktı ve onun sayesinde hâlâ birçoğu gerekli çıkış yolu bulacaktır... Gerçek, dürüst, sonuna kadar kendine sadık milliyetçi, kendininkini savunurken, başkasına yapılan herhangi bir zulmü de reddetmeli.”⁵ Bu dönemde Rusya’da, hâkim milliyetçilik azınlıklara karşı nefret püskürüyor, onları asimile etmeye çalışıyordu. Örneğin, *Novoye Vremya* dergisinin yazarı Menşikov, Ermenileri, Bulgarları, Sırları ve diğer azınlıkları, İslam’ı kabul ettiremediği, dilinden vazgeçmeye zorlamadığı, bir başka deyişle, asimile etmediği için Osmanlı’yı ‘ahmak’ olarak adlandırmaktadır. Ahmet Bey Ağayev, bu Rus tipi aşırı milliyetçiliği, modern bir terimle ifade edecek olursak, şovenizmi reddeder.

Türk-Tatar Irkının Kendine Özgü Alfabeti Var mı? adlı makalede (20 Temmuz 1901) Ahmet Ağayev, Türk-Tatarların eski tarihi, onların seferleri ve karakterine ilişkin bilgi vererek, bugün kullandıkları Arap alfabesinin Türkçenin özelliklerine uygun olmadığını göstermektedir. Bu alanda uzun zaman önce başlatılmış müzakerelerin özetini verdikten sonra, Türklerin iki eski alfabesi olduğunu bildiriyor. Necip Asım Bey’in *Türk Yazıları* kitabına dayanarak, Kırgız ve Uygur boylarının alfabelerine ilişkin bilgi veriyor.

Hasan Bey Zerdabi ile başlamış olan millî uyanış hareketi, Türkçülük (milliyetçilik) fikri uzun süre eğitilmiş kesimin bile ilgisini çekmedi. Ancak 20. yy’ın başlarında Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağayev, Ali Merdan Topçubaşov (Topçubaşı) ve diğerlerinin şahsında bu hareket, gerçek temsilcisini bularak siyasi Türkçülük şeklini almış oldu. Dönüm noktası sayılan 1905’den sonra Türk milliyetçiliği yeni konuları gündeme getirdi.

Yerli aydınlar arasında kimlik meselelerine yaklaşım açısından milliyetçi ve halkçı akımları temsil edenlerden farklı görüşlere sahip kozmopolit (daha çok Rus yanlısı) bir kesim de vardı. Dönemin düzyazı ve şiirinde bu kesimin eleştirilerine ait çok sayıda örnek vardır. Halkına yabancı olan bu zümreye basında *intelligent* (entel) veya *obrazovonski* (mürekkep yalamış) gibi kinayeli isimler takıyorlardı. Milliyetçilerle bu grup arasında fikir mücadelesi vardı. Ferhad Ağayev (Ağazade), Ahmet Ağaoğlu’nun editörlüğünü yaptığı *İrşad* gazetesinde milliyetçiliği savunmak için yazdığı makalesinde ‘milletin istikbalini temin etmek için birleşmek’ gerektiğini ve bunun için milliyetçiliğin biricik uygun akım olduğunu öne sürüyordu. Aynı makalede şunları yazmaktadır: “...üniversitelerde eğitim almış birtakım gençler milletin böyle ağlayan halini görüp de onların önemli ihtiyaçlarına esasen itina göstermeyerek, kendilerini farklı fırkalara, ayrı partilere bağlıyorlar.” Ferhad Ağayev’in

⁴ *Keşkül*, 13.03.1891, 118. Sayısı.

⁵ *Kacnuü*, 25.09.1903, N 207.

makalesindeki fikirler Harun Sultanov adlı bir *intelligentin* itirazına neden olmuştu. Harun Sultanov'a göre, "Nasyonalizm o zamanda gerekliydi ki, bir dili, bir yeri, bir âdeti olanları bir araya getirsin... Nasyonalizm bize hiç lazım değildir, biz nasyonalizmi aşmışızdır." Milliyetçiliği (nasyonalizmi) eleştiren yazar seçenek olarak sosyalizm ve İslam fikrini savunuyordu.

Yazı işleri heyeti (ayrıca Ahmet Ağaoğlu) bu tartışmanın önemli olduğunu belirtmektedir ve okurları bu polemige katılmaya davet ediyordu. Ferhad Ağayev kendisi de bu polemigin devamı olarak konuya ilişkin birkaç makale yazmıştı. Makalelerden birinde şunlara işaret ediyordu: "...ha hayal kuruyorum, ha gayret ediyorum, şimdiki Müslümanların değil nasyonalizmi aşıp geçmediğini, hatta nasyonalizme ulaşmadığını da gözlemleyemiyorum... Yine anlayamıyorum ki arkadaşımız [Harun Sultanov] bu dünyadan mı haber veriyor yoksa ahiretten mi?"⁶

Ahmed Ağaoğlu, milliyetçiliğin gerekliliği konusuna dönmüş, dört kısımdan oluşan *Millet ve Milletçilik* başlıklı bir makale yazmıştı. Bu makale, *Tercüman* gazetesinde Bakü basınına sosyalizme ('ademiyet') göz kırpmakla suçlayan bir yazıya cevap olarak yazılmıştı. Ağaoğlu bu iddianın doğru olmadığını kaydetmiş ve milliyetçilik hakkında kendi görüşlerini ifade etmişti. O, 'her ferdin ömründe olduğu gibi bir milletin ömründe de dönemler vardır' diyordu: "Bu dönemlerden geçmek zorunlu bir iştir." Daha sonra yazar, Avrupa ülkelerinden öğrenmenin önemli olduğunu belirtmektedir, Avrupa tarihinde milliyetçiliğin oynadığı olumlu kuruculuk rolünden bahsediyor ve şöyle diyordu: "...cümle milletlerin en parlak merhaleleri, işte bu 'milletçilik' denen dönemlerdir! Şimdi bütün dünyayı hayrette bırakan, bütün dünyada hüküm süren, o moşeşe [parlak], o muktedir, kendi bilimleri ve sanayisiyle zirvelere yükselmiş İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'yı bu azamete, bu ihtişama ulaştıran işte söz konusu milletçilik, işte o nasyonalizm dönemi oldu."⁷

Ahmed Ağaoğlu diğer hususlarla birlikte her milliyetçiliğin olumlu olmadığı fikrinde de ısrar etmekteydi. O Rusya'da Purişkeviç'in milliyetçiliği ile Turgenev'in milliyetçiliği arasında büyük fark olduğunu açıklıyordu. Tam da bu noktada yazar, kendi milletinin ayıplarını, başka milletlerin olumlu özelliklerini gizlemeyi ihanet saymaktadır: "Hakiki milletçiler kendi milletini eleştirmekten, milletinin ayıplarını, kusurlarını göstermekten, milletinin hastalıklarını, dertlerini çıkarıp açıkça söylemekten çekinmemek bir tarafa, bunu yapmakta belki bir an bile gafil olmuyorlar. Ve ayrıca hakiki milletçiler başka milletlerin arasında var olan güzel nitelikleri, güzel âdetleri, güzel binaları kendi milleti için örnek kabul ederek milletini bu güzellikleri benimsemeye tahrik ve teşvik etmekten çekinmiyorlar."⁸

Ahmed Ağaoğlu'nun 'hakiki milletçilik' kavramında geçmişi idealleştirmek yoktur, tam tersine o, tarihi öğrenmenin ondan ders almak için gerekli olduğunu belirtmektedir. Makalelerinden birinde şunları yazmaktadır: 'Gelin açık ve samimi konuşalım. Ecdatlarımız bize neyi miras koyup gitmişlerdir? Onlara ne için saygı göstermeliyiz? Kendilerinin salaklıkları ve akılsızlıkları yüzünden kentleri, yağmalanmış köyleri terk edip gittikleri için mi, kendi ecdatlarının emeği ile yaratılmış bütün halinde dev teşekkülleri viran koydukları için mi?... Ecdatlarımıza ne için saygılı olmalıyız? Zorbalık karşısında korkup geri çekilme gelenekleri için mi, bizim güçlerimizi hâlâ da etkisizleştiren, bizi yaşama yeteneğinden

⁶ Ferhad Ağayev, 'Hansı mümkündür?', *İrşad*, 11.09.1906, № 213, s. 2; Ek olarak bkz: Ferhad

Ağayev, 'Nasyonalizm və Bakı gazetələri', *İrşad*, 27.09.1906, № 227, s. 2.

⁷ Əhməd bəy Ağayev, 'Millət və millətçilik', *Tərəqqi*, 22.01.1909, № 16, s. 2.

⁸ *Tərəqqi*, 26.01.1909, № 19, s. 2.

tamamen mahrum eden güçlülerin karşısında körü körüne, manasızca baş eğme huyunun nesilden nesle irsen geçmesi için mi?”⁹

Söz konusu dönemde tarihi sorgulamak, diğer milliyetçiler için de karakteristiktir. Genç gazeteci ve bestekâr Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948) deneyimli meslektaş gibi, millî kusurların tarihi köklere dayandığına dikkat çekmekte, millî yaşama gerçekçi yaklaşmayı talep etmekteydi: “İçimizde olan muhtelif faktörler, kötü davranışlar, sonumuzu getirecek kadar bizi bizar eden kötü hareketlerin hepsi, seleflerimizin âdetleri imişler ki, bugüne kadar içimizde devam edip, terakki ve tealimiz için büyük engellerdir. Eğer seleflerimizin işlerine doğru dikkat edersek, böyle bir neticeye geliriz ki, seleflerimiz bizi yok etmek, yeryüzünden götürmek istiyorlarmış.”¹⁰

Ahmed Ağaoğlu ve kalem dostlarından örnek olarak getirdiğimiz pasajlar, milli yükseliş dönemi (1905-1920) fikir adamlarının Türk milliyetçiliği meselelerine yaklaşımı için çoğunlukla geçerlidir.

Bayraktaki Çağdaşçılık

19. yy’ın ilk yarısı ve ortalarında Kuzey Azerbaycan’da yenilikçilik hareketi kendini gösterdi. Mirza Feteli Ahundzade’nin (Ahundov, 1812-78) yaratıcılığıyla yenilikçiliğe doğru büyük bir adım atıldı. Millî kültürde bir dizi yeniliklerin yaratıcısı bizzat Mirza Feteli oldu. 1850-55 yıllarında Mirza Feteli, birbiri ardına altı komedi yazarak millî dramaturginin temelini atmış oldu. Bu, Müslüman Doğu kültüründe bir ilkti. Mirza Feteli, Arap alfabesine dayalı yeni sadeleştirilmiş bir alfabe geliştirerek bu projeyi önde gelen dilbilimcilere, oryantalistlere, aynı zamanda Kacar İran’ı ve Osmanlı İmparatorluğu’nun devlet adamlarına göndermiş ve alfabe reformu için tutkulu bir mücadele başlatmıştır. Bu amaçla, Osmanlı Bilimler Akademisi’nde (*Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye*) bu projenin müzakeresine katılmak üzere İstanbul’a gitmiştir. Ziyaretinin sonuçsuz kalmasına rağmen, alfabe reformu için mücadeleye devam etmiş, ikinci projesini hazırlamış ve arkadaşları aracılığıyla destek aramıştır. Bu çabaları sonuç vermemesine rağmen, Arap alfabesinden tamamen vazgeçerek, Latin alfabesine dayalı yeni bir alfabe projesi geliştirmiştir. Mirza Feteli, Müslüman Doğu’da ilerlemenin önünde en büyük engel olarak gördüğü Arap alfabesinin değiştirilmesine büyük önem vermiştir.

Ahundzade, *Aldanmış Kevakib*’de adil bir hükümdar taraftarı, evrimci iken, *Kemaliüdevle Mektupları*’nda artık siyasi görüşlerinin sertleştiğini görüyoruz. Yazar, *Kemaliüdevle Mektupları*’nda halkın siyasi yaşamda aktif yer almasını istemekte ve devrimden bahsetmektedir. Ahundzade sosyal ve siyasi sorunlar, baskı, kanunsuzluk ve keyfiliği anlatırken feryat etmektedir.

Azerbaycan’da edebiyat, felsefi ve estetik fikre getirmiş olduğu yeniliklerin yanı sıra, Mirza Feteli Ahundzade daha sonra İran/Fars milliyetçiliğinin, Türklüğü reddeden gerici pan-İranizm’in ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. 19. yy’ın sonlarından itibaren, bu eğilimin taşıyıcıları pan-İranizm’i ortaya çıkarırken Ahundzade’nin eserlerini, özellikle *Kemaliüdevle Mektupları*’nı geniş bir biçimde kullanmış oldular.¹¹

⁹ *Kacnuü*, 18.01.1905, № 13; Makalenin tercümesi için bkz: *Azərbaycan publisistikası antologiyası*, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 304.

¹⁰ Üzeyir, ‘Galəcəgi unutmıyalım’, *İrşad*, 04.07.1906, N 156, s. 1.

¹¹ Bkz: Nesib Nesibli, *Güney ile Kuzey Azerbaycan Sorunları*, Ankara: Tebaren, 2017, özellikle Pan-İranizmin Doğuşu ve Türklük bölümü.

Sonraki *Zerdabi döneminin* fikir adamları hem çağdaşçı, hem de milliyetçidirler. Yani Axundzade'nin İrancılığı ve Rusculuğunu atdılar, onun yenilikçi fikirlerini daha da geliştirdiler, yeni formlarla (gazetecilik, tiyatro, opera, musiki, romancılık, modern edebiyat) gerçekleştirdiler. Onlar çağdaşlaşma sürecinde komşulardan geri kaldıklarını idrak edip feryat kopardılar.

Genç Zerdabi'nin yerel hayata getirdiği ilk yenilik ve hizmet, Azerbaycan'da ilk hayır cemiyetini kurmasıdır. Okuldan aldığı maaşın fakir öğrencilere yardım için yetmediğini gören Zerdabi, komşu toplumların tecrübesinden hareket ederek eğitim alanını desteklemek için hayır cemiyeti kurmak konusunu gündeme getirdi. Zerdabi'ye göre, halklar arasındaki ilişkilerin oluşturduğu hayat 'yaşam savaşıdır' ve bu mücadelede yenilen taraf olmamak için ilk sırada halkın eğitimindeki içler acısı durumu düzeltmek gerekir. Zerdabi şunları yazıyordu: "Bizimle yaşam savaşı veren milletler, bilim öğreniyorlar. Biz de bilim öğrenmeliyiz ki yaşam savaşında onları yenemesek de onlarla eşit durumda kalalım, yoksa zenginlik ve refah onların eline geçecektir ve biz, bu gidişle yaşam savaşında yenilip telef olacağız... Ey Müslümanlar, hiç mürüvvet midir ki bütün dünya ile birlikte komşularımız, yaşam savaşında düşmana üstün gelmek için böyle bilim tahsil etmeye çalışsınlar, ancak bizler 'Allah'tan buyruk, ağzıma kuyruk [Armut piş, ağzıma düş]' diye bakakalalım?"¹²

Genç Zerdabi'nin yerli toplumun hayatına getirdiği ikinci yenilik, Azerbaycan'da millî tiyatronun temelini atmasıdır. Gimnazyum öğretmeni olduğu sırada Ahundzade'nin piyeslerinin sahnelenmesini organize etti. *Hacı Kara* komedisiyle başlayan gösteriler Azerbaycan Türk tiyatrosunun kuruluş dönemi (1873) olarak tarihe geçti.

Müslüman toplumun cehaleti ve kendi sorunlarına ilgisiz kalması Zerdabi'yi bu toplumun yaşamını daha radikal şekilde etkilemenin imkânlarını aramak zorunda bıraktı. Topluma doğrudan hitap etme imkânı verebilen, aynı dilde konuşan halkı bir arada tutabilen basın gerektiğini idrak eden Zerdabi, bir gazete çıkarmaya karar verdi. Zerdabi gazete yayınlama ihtiyacı hakkındaki görüşlerini şöyle ifade ediyordu: "Birlik olmasa, dünyada hiçbir iş temel tutmaz. Bizim eski hayır cemiyeti temel tutmadığından, tiyatro oynanan mekân boş kaldığından dolayı, Müslüman kardeşlerimizi bir yere toplayarak zamaneye uygun okullar açtırıp sokak ve pazarlardaki çocukları okutmak mümkün olmayacağı aşikâr oldu. Bilimsiz ise bu zamanda yaşamak anlamsızdır. Özellikle de bizim yerlerde komşularımız bilim öğrenip, günü günden ileri gidip, bizim elimizde bulunan mal ve mülkü sahipleniyorlar ve kısa süre sonra biz onlara çalışacak, onların malını taşıyan işçi olacağız. Öyleyse ne yapalım? Her kimi çağırıyorsam gelmiyor, gösteriyorum görmüyor, söylüyorum anlamıyor, sonunda gördüm ki ortalığı çinlatacak onları çağırmaktan, onlara hitap etmekten başka bir çarem yoktur."¹³ Böylece "halka hitap etmek" için *Ekinçi* gazetesi yarandı (1875).

19. yy sonlarında Azerbaycan Türk toplumunda dikkat çeken yeniliklerden biri de yeni sosyal zümreler ve sınıfların ortaya çıkarak şekillenmesiydi. Bu, öncelikle millî burjuvazi ve aydınlar için geçerlidir. Bakü'de petrol sanayisinin kurulması, endüstrileşmenin güçlenmesi için özendirici faktör oldu.

Azerbaycan Türkleri, 30 yıl bundan önceki döneme nispeten yeni 20. yy'a birçok alanda yeni kalite göstergeleri ile girmekteydi. Yeni aydın tabaka sayıca artmış, temsilcileri artık Avrupa'nın yüksek okullarında eğitim alıyordu. Bu kesim, siyasi düzey açısından da farklıydı.

¹² *Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni*, Transliterasiya və tərtib edən Turan Həsənzadə, Bakı: Avrasya Press, 2005, s. 59,83.

¹³ *Həyat* gazetesi, 28.12.1905, № 129.

Artık Rus hâkimiyetinin “kapıkulu” değildi. O, temsil ettiği halkın sorunlarını daha fazla ve derinlikle dile getiriyor, faaliyet alanlarını genişletiyordu. Fars kültüründen kopma eğilimi güçlenmiş, yurtdışı Türklerle ilişkiler kurulmuş, onlarla birlikte çalışma isteği ortaya çıkmıştı. Millî aydın kesim, daha önceleri de gündeme gelmiş olan eğitimin millileşmesi ve modernleşmesi, millî basının oluşturulması, dinin hurafeden kurtulması gibi sorunların çözümü için fedakârlık etmekteydi. Zayıf ve ürkek de olsa millî burjuva, aydınların girişimlerini destekliyordu.

Birinci Rus Devrimi dönemi (1905-07) ve ondan sonra, Azerbaycan Türkü, öncelikle aydın kesim siyasi yaşamın nispeten yumuşamasından faydalanmak için süreçte aktif yer aldı. Yıllar boyunca birikmiş olan enerji dışa vurdu ve Azerbaycan, benzeri görülmemiş kültürel ve siyasi bir yükseliş dönemine girdi. Bu yükseliş her şeyden önce millî basının şekillenmesinde kendisini gösterdi. Millî basının en çok ele aldığı konular eğitimle ilgiliydi. Bu makalelerde usul-i cedit (Türkçenin fonetik yöntemle öğretilmesi ve müfredata yeni derslerin dâhil edilmesi), millî okulların açılması, bu okullarda Farsça yerine Türkçe dersler verilmesi, devlet okulları müfredatına Türkçe derslerin dâhil edilmesi, eğitim derneklerinin kurulması gibi doğrudan eğitim düzeyinin yükseltilmesine yönelik konular ele alınmaktaydı. 1905 yılından sonra millî kültür alanındaki yükseliş, kendini tiyatro ve müzik alanlarında da gösterdi. Dönemin bu alanda en önemli olayı, İslam ve Türk dünyasında ilk kez Üzeyir Hacıbeyli'nin millî opera ve operetin temelini atmasıdır.

Kültür alanında yükseliş, edebiyatsız olamazdı. Bu dönem aynı zamanda Azerbaycan'da Türk edebiyatının benzeri görülmemiş gelişim dönemidir. Millî basının oturması, basım-yayın sektörünün güçlendirilmesi, tiyatro sanatının gelişmesi, okumak isteyen eğitimli insan sayısının artması ve en önemlisi, millî bilince sahip kişilerin sayısındaki artış ve faaliyet alanının genişletilmesi yeni – millî ve modern edebiyatı gerekli kıldı. Tanzimat dönemi ve yeni Osmanlı edebiyatının Azerbaycan'da daha fazla tanınması ve etkisi, yerli edebiyatın gelişimi için özendirici bir etken oldu. Yeni millî edebiyata olan ihtiyaç, drama, şiir ve nesirde olağanüstü bir gelişme yarattı. *Füyuzat* ve ondan sonraki edebi dergiler etrafında toplanan şairler, Türk şiirini yeni bir gelişim düzeyine çıkardı. *Füyuzatçılık* olarak adlandırılan bu edebi eğilimin temel konusu vatan ve millettir. Başlangıçta, daha çok İslam birliği ideolojisini yayan bu eğilim, kısa bir süre sonra Türklük, Türk birliği, özgürlük fikirlerini savunmaya başladı.

Bayraktaki İslamiyet

Ali Bey Hüseyinzade-Turan'ın düsturundaki ikinci ilke “İslam imanlı” olmaktır (millî bayrakta üçüncü yeşil renk). Görkemli fikir adamı neden Türklük ve Çağdaşlığa ilaveten İslamiyet'i de vaz geçilmez değer saymıştır?

Her şeyden önce İslam, Kuzey Azerbaycan'da Çarlığın Ruslaştırma siyasetine karşı olumlu rolü olan mâniyalardan biri olmuştur. Bu, Müslüman halk için göz ardı edilmesi mümkün olmayan faktörlerden biri sayılmıştır. İkincisi, Ali Bey Hüseyinzade gibi büyük Türk milliyetçisi dini birliğin millet oluşumu sürecinde ne kadar önemli rol oynadığını elbet bilmemiş değildir. Üçüncü neden tamamen ihtimal sayılabilir. Hüseyinzade'nin eserlerinde bu meseleye direkt göndermeye rastlamadık. Ama Türk-İslam devletlerinde din alanının diğer halkların temsilcilerinin (Arapların ve Farsların) ihtiyarına bırakılmasının tarihen ne kadar olumsuz sonuçlar verdiğinin farkında olmamış değildir. Bu ilkenin/rengin varlığıyla ilgili bir olasılığı da ekleyebiliriz. Muhtemelen Türklük ve Çağdaşlık yanında İslamiyet'in yer bulması,

bu deęerin (İslamiyet'in) dengeleyici unsur olarak telakki edilmesidir diye dūşünebiliriz (daha sonra bu konuya dōneceyiz).

Mirza Feteli Ahundzade'den sonraki fikir adamları din meselelerinde gōrece yumuşak tavır sergilemişler. Mirza Elekber Sabir, Mirza Celil Memmedguluzade gibi yazarların eserlerinde eleştiri hedefi din değil, hurafe yer almıştır. Fikir adamlarının en çok üstünde durdukları mesele mezhep ayırımının abartılması hatta siyasileşmesi olgusudur. Azerbaycan dūřunce tarihinde bu meselenin belki de en çok üstüne giden Ahmed Aęaoęlu'dur.

Sorbonne niversitesi'nde altı yıl eğitimden sonra Doęu dilleri ve hukuk diplomalarıyla vatana dōnen Ahmed Aęaoęlu (Aęayev), az sonra *İslam'a Gōre ve İslam Dünyasında Kadın, İslam ve Ahunt* eserlerini yazmıştır. Bu eserlerin ana konuları, İslam'da reformlar gerekliliği, onu bilgisiz mollaların tekelinden kurtarmak ve günün gereksinimlerine uyarlamak, Sünni-Őii anlaşmazlıklarına son vermek, kadına hak ettiği yeri vermek ve alfabe meseleleridir. Bu dōnemde Aęayev, Őiilięi oğrencilik yıllarında olduğu gibi methetmiyor, Fars kültürünü diğer etnik kültürlerin üstünde gōrmyordu. Hatta "Türk kadınına aşağılayarak Türk yaşamının ve kültürünün gelişimini ve ilerlemesini engelleyen gücün, eski ve rrmř İnan kültürü olduğunu" dūřnyor. *Muharrem* başlıklı büyük bir makalede tekrar, İslam tarihinde Farsların rolü konusuna geri dōnyor. Farsların, Abbasi hilafetinde etkisinin artması ve yüksek mevkilere gelmesini izah ettikten sonra şunları yazıyor: "...Farslar İslam'ın kalbini kemirmiş, her yıl yeni tarikatlar yaratmıştır; nezaket gereği ve rahat olduğu için bu tarikatlara dini kılıf uydurulmuş, ancak bu tarikatların özü tamamen siyasi olarak kalmıştır; böylece Zeydiler, İsmaililer, Battaniler, Karmatiler ve diğer birçok tarikatlar ortaya çıkmıştır." Ahmet Bey'in "İnan'ın hilafeti siyasi himayesi" adlandırdığı bu dōnem, Moğolların saldırıları ve ondan sonraki siyasi olaylarla kapanmış oldu. "Böyle elverişsiz koşullarda, Fars Müslümanları millî bağımsızlık ve onun gerçekleşmesi için mücadeleyi daha büyük azim ve inatla devam ettirmiştir."

Ahmed Ağaoğlu'nun çeşitli eserlerinde üzerinde özel olarak durduğu konulardan biri mezhep ayrılığının İslam dünyasında, özellikle İnan coğrafyasında oynadığı roldür. Safeviler dōneminde Őiilięin zorla tek mezhep ilan edilmesi büyük bir coğrafyada etnik-kültürel sürecin yönünü değiştirdi. Ahmet Ağaoğlu'na gōre, bu durum "Doğu ve özellikle Türk tarihi üzerinde derin etkiler bırakmıştır." Őiilięin zorla devlet mezhebine dōnřm "İnan'ın fikr ve hiss kaynağını kuruttu. Zira bundan sonra artık tüm fikr ve hiss gler bu mezhebi doğrulamaya, onun temellerini ve teorik altyapısını güçlendirmeye çalışacaklardır; bunun için de skolastik mantık ve safsata yoğun olarak kullanılacaktır."¹⁴

Ahmed Ağaoğlu'nun Pan-İslamizm konusundaki makaleleri de ilgi çekicidir. Onlardan biri – *Pan-İslamizm, Karakteri ve Yönleri* başlıklı makalede yazar, Batı basınında son dōnemler sıkça "Pan-İslamizm" adlanan bu hareket hakkında makalelerin yer aldığını belirtiyor. Bu yazıların asıl amacı okuyucuda korku yaratmaktır. Pan-İslamizmi geriye dōnř, fanatizmin uyanışı, ya da Osmanlı Padişahı Abdülhamit'in entrikası olarak değerlendirenler de vardır. Oysa Pan-İslamizmi oluşturan temel unsur, ezilen İslam dünyasını Batı'nın artan baskı ve köleliğinden kurtarma arzusudur.

Din-mezhep konusu Ahmed Ağaoğlu'nun hep dikkatini çeken esas konulardandır. şaheseri saya bileceğimiz yedi bölümlü * Medeniyet*'i din bölümü ile başlatır. Neden din? Çünkü kendisinin ifade ettiği şekliyle "dini zihniyet ve anlayışa, biz henüz orta ağ devrini geçemedik." nk "biz dini bir vicdan emri ve yaratanla kul arasındaki manevi bağı düzenleyen

¹⁴Əhməd Ağaoğlu, *İnan və inqilabı*, Bakı: Azərneřr, s. 38-39.

bir amilden ziyade, hayatımızın maddi ve manevi kısımlarının hepsine hâkim bir prensipler bütünü olarak kabul ederiz.”¹⁵ İncil’i Kuran’la, Hz. İsa’yı Hz. Muhammed’le mukayese eder. Dinî hayatın reforma edilmesi modelini ortaya koyar: “İnançlar ve ibadetlerde dine bağlı olduğumuz halde, dünya işlerinde tamamıyla serbestiz... Kurtuluş, yalnız dünya işlerinin düzenlenmesinde tam serbesti kazanmamıza bağlıdır.”¹⁶

Sonuç: Bayraktaki Ay-Yıldız

Azerbaycan bayrağındaki ay ve yıldızın birlikte bulunması eski tasavvurlara göre mutluluk işaretidir. Üç akımın – Türkçülük, Çağdaşçılık ve İslamiyet’in bir alanda yer bulması ve ayrı ayrı üç renkle ifade olunması hem de uyum olarak nitelendirilebilir. Biri birinden farklı bu anlayış ve değerlerin bir yerde olmasının, bir birini reddetmemesinin önemli bir şartı vardır: onlar biri birini dengelemeli, mutlak hal almamalıdır.

Hüseyinzade’ye göre “Türk kanlı” olmak Türk bilincine sahip olmak, milletleşme demektir. Aşırı hali, demokrasiye ters düşen hali ırkçılıktır; İrancılıktır, Rusculuktur, kozmopolitizmdir. Kabul edilemez.

“İslam imanlı” ise manevi alanla kısıtlıdır; siyasetle uğraşamaz. Aslında bu, laiklik ilkesidir. Aşırı hali yobazlıktır; siyasi İslam hiç değildir.

Ali Bey Hüseyinzade’nin 1905’de önerdiği formülde üçüncü ilke “Firenk kıyafetli olalım”dır. Batıcılığın aşırı hali kozmopolitizmdir, milli değerleri kaybetmektir; dış değerler ve güçler karşısında teslimiyettir. Burada dikkat çeken bir husus daha vardır. İki yıldan sonra bu ilke “Firenk fikirli, Avrupa kıyafetli” şeklinde dönüştürüldü.¹⁷ Yani yalnız kıyafetin değişmesi yeterli sayılmadı, milli doktrine serbest düşünce eklendi. Fevkalade mantıklı bir düzeliştir: Serbest düşünce, dinî ahkâmlardan arınmış hür düşünce olmazsa olmazlardandır. Avrupa’nın Rönesans’la başlattığı ve Reforma döneminde esasen çözdüğü problemdir. Günümüz Müslüman dünyasının eksik tarafı – inançlı insanların sorgulama kültürünü yakın bırakmamalarıdır.

---

¹⁵Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013, s. 29.

¹⁶A.g.e., s. 42.

¹⁷*Füyuzat* dergisi, 1907, N 23.